

بررسی شکل و فرم در ریتون‌های ایرانی (هزاره چهارم قبل از میلاد تا پایان دوره ساسانی)*

دکتر ابوالقاسم دادور^{**}^۱، نصرت الملوك مصباح اردکانی^۲

دانشیار دانشکده هنر، دانشگاه الزهرا، تهران، ایران.

دانشجوی دکتری پژوهش هنر دانشگاه تربیت مدرس، مدرس دانشگاه سمنان، سمنان، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۸۸/۳/۲۰، تاریخ پذیرش نهایی: ۸۸/۵/۲)

چکیده:

ریتون‌ها ظروف آشامیدنی هستند که در هنر ایران بسیار به چشم می‌خورند. در کل ظروفی را که جانور سان بوده و دارای روزنه ورود و خروج مایع باشند تحت عنوان ریتون طبقه بندی می‌نمایند. موجودات مورد استفاده در ساخت این ریتون‌ها شامل انواع حیوانات تخیلی و واقعی می‌شود. استفاده از ریتون‌ها از هزاره چهارم قبل از میلاد تا پایان دوره ساسانی در ایران متداول بوده است. تنوع شکل و فرم در ریتون‌ها نشان دهنده سبک‌های هنری متنوع در ساخت آنهاست، ضمن اینکه دقیق در نوع نقوش و تزیینات این ظروف شنان دهنده اعتقادات اساطیری و آیینی موثر در شکل گیری آنهاست. ضمن برخی از ریتون‌ها از نوع مخرب و تزیینات این ظروف شنان دهنده اعتقادات مختلف، ساختار ریتون‌ها و نیز شکل آنها را مطالعه می‌نماید. بر این اساس سه دسته ریتون‌های مخرب و شاخی شکل و کوزه‌ای شکل را می‌توان تشخیص داد. تزیینات عمده ریتون‌ها در گروههای مختلف عبارتند از تزیین پیکره‌انهایی به شکل موجودات مختلف، حکاکی نقوش روی بدنه و یا استفاده از حلقه‌های تزینی.

واژه‌های کلیدی:

ریتون، شکل و تزیین، ساختار، فرم، پیکره‌انهایی.

* این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی مصوب دانشگاه الزهرا به نام "بررسی شکل و فرم در ریتون‌های ایرانی هزاره چهارم قبل از میلاد تا پایان دوره ساسانی" می‌باشد.

** نویسنده مسئول: تلفن: ۰۹۱۲۱۰۵۶۷۳۱، نمبر: ۰۹۱۲۱۰۳۵۸۰۱، E-mail: ghadadvar@yahoo.com

مقدمه

مطالعه دقیق و نهایی ریتون‌ها بر اساس شکل و ساختار در گروه‌های اصلی قرار گرفتند و مولفه‌های دیگر همچون قدمت، جنس و تزیینات برای تشکیل زیرگروه‌های بعدی مورد توجه واقع شده‌اند. پس از این تقسیم‌بندی ریتون‌هادر هر گروه مورد تحلیل توصیفی و ترکیبی قرار گرفتند. سپس این مقایسه ترکیبی و توصیفی میان ریتون‌های گروه‌های مختلف انجام شده است.

پیشینه پژوهش

متاسفانه در مطالعات انجام شده بر روی ریتون‌ها به طور دقیق و عمیق به بررسی شکل و ساختار و نیز تزیینات آنها پرداخته نشده است. مطالعات انجام شده گسترشته و بدون ارتباط با گستردگی تاریخی این ظروف زیبا هستند. بدین معنا که پژوهشگران ریتون‌های دوران‌های مختلف را مجزا از یکدیگر و تنها در یک دوره تاریخی بررسی نموده‌اند. نگاه پژوهشگران اغلب توصیفی بوده است و شکل و ساختار اشیا به خصوص تفاوت‌های ساختاری ریتون‌ها که مستقیماً بر روی کارکرد آنها اثر می‌گذارد را مورد توجه قرار نداده‌اند. در میان پژوهش‌های انجام شده می‌توان به مطالعات زیر اشاره نمود:

ریتون‌های ایرانی از هزاره چهارم قبل از میلاد تا پایان دوره ساسانی، هوتن، امید، پایان نامه، جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، به راهنمایی محمد رحیم صراف و مسعود آذرنوش.

در این پایان نامه پژوهشگر کلیه ریتون‌های ایرانی را از هزاره چهارم قبل از میلاد بررسی و طبقه‌بندی نموده است. هدف محقق بیشتر تشخیص و جدا سازی ظروف معروف به ریتون از میان سایر ظروف مشابه بوده است.

علاوه بر پژوهش ذکر شده می‌توان به مطالعات پراکنده در میان نوشتۀ‌های باستان‌شناسان مختلف اشاره نمود. از جمله پژوهش‌هایی که توسط گیرشمن، پرادا و نیز آندره گدار ضمن بررسی هنر ایران پیش از اسلام صورت گرفته است. در این قبیل پژوهش‌ها محققان به طور عمدۀ ریتون‌ها را به عنوان بخشی از تولیدات هنری ایران معرفی نموده و ویژگی‌های کلی آنها را بر شمرده‌اند.

مقاله حاضر تلاش دارد تا با پیشنهاد یک طبقه‌بندی علمی برای مطالعه ریتون‌ها به بررسی ویژگی‌های ساختاری و نیز شکل و تزیینات ریتون‌ها بپردازد.

ریتون‌ها از هزاره چهارم قبل از میلاد در ایران مورد استفاده بوده‌اند. استفاده از این نوع ظروف آشامیدنی در ایران باستان بسیار متداول بوده است و تا پایان دوره ساسانی می‌توان انواع مختلفی از این نوع ظروف را مشاهده نمود به نظر می‌رسد استفاده از ظروف مزین و آراسته برای آشامیدن در مراسم رسمی و مذهبی مورد توجه فراوانی بوده است. روش کلی در ساخت ریتون‌ها استفاده از اشکال جانوری در ساخت و ترکیب آنهاست. اندکی دقت به مجموعه جانوران مورد استفاده نشان می‌دهد که به طور حتم عقاید فرهنگی و اساطیری در انتخاب این جانوران موثر بوده است.

شاید اعتقاد به انتقال نیروی جانور به انسان از طریق مایع درون ریتون موجب تنوع و فراوانی آنها شده باشد. به نظر می‌رسد استفاده از این ظروف امری پذیرفته شده بوده است چراکه سبک‌های هنری مختلفی را می‌توان در میان انواع ریتون‌ها شناسایی نمود.

فلات ایران همواره شاهد عبور اقوام مختلفی بوده است. این اقوام چه در این سرزمین اقامت گزیده باشند و چه از این منطقه تنها برای عبور استفاده کرده باشند، همواره در تحولات فرهنگی و هنری این کشور تاثیر گذاشته‌اند. این تاثیر و تاثر هادر روند ساخت اشیای هنری به خوبی مشهود است. از جمله این اشیاء هنری بایستی به ریتون‌ها اشاره نمود. با اینکه ریتون‌های ایرانی اشیای چندان شناخته شده‌ای نیستند اما می‌توانند از لحاظ شکل و هم از نظر ساختار کلی به خوبی بیانگر تغییر و تبدیل‌های فرهنگی منطقه باشند.

روش پژوهش

تحقیق حاضر با استفاده از روش تاریخی و مطالعه اسنادی انجام شده است. جمع‌آوری اطلاعات به شیوه کتابخانه‌ای صورت پذیرفته است، به این معنا که تصاویر ریتون‌ها از منابع مختلف همچون کتاب‌ها، کاتالوگ‌ها، آرشیو اداره میراث فرهنگی و یا آرشیو الکترونیکی موزه‌ها و مجموعه‌های هنری جهان استخراج شده‌اند. اطلاعات تاریخی مرتبط با این ریتون‌ها نیز از کتاب‌های مختلف جمع‌آوری گردیده است.

طبقه‌بندی ریتون‌ها در مرحله اول بر اساس قدمت تاریخی بوده است. در مرحله دوم در گروه‌های تاریخی مختلف ریتون‌ها بر اساس شکل، جنس و ساختار طبقه‌بندی شدند. در نهایت برای

ساختار ریتون‌ها

ریتون‌های دارای ساختارهای متفاوتی هستند. بر اساس نوع کاربرد می‌توان سه نوع ساختار متفاوت را در ریتون‌ها تشخیص داد:

۱- ریتون‌های مخروطی یا استوانه‌ای شکل:

ساختار ریتون‌ها این گروه را می‌توان به دو گروه عمده تقسیم‌بندی نمود. در گروه اول ساختار ریتون تشكیل شده است از مخروطی با سطح مقطع وسیع دایره‌ای شکل که در قسمت نوک مخروط به شکل سر یک حیوان و یا قسمت قدامی بدن یک حیوان منتهی می‌شود. در حقیقت گردن آن به شکل استوانه‌ای در آمد و تبدیل به جام نوشیدنی شده است. میانگین ارتفاع کلی در این ریتون‌ها بین ۲۰ تا ۲۵ سانتی‌متر متغیر است. انواع مختلف آن از نقاطی چون کلاردشت، لرستان، سیلک، زیویه و بسطام بدست آمده است و به نوعی بیانگر هنر مردمان ساکن در نقاط مرکزی ایران است (تصویر ۱).

در گروه دوم بخش مخروطی شکل با یک زاویه ۹۰ درجه و یا بیشتر (کمتر از ۹۰ درجه) به بخش قدامی بدن یک حیوان متصل می‌شود. این زاویه در نزدیک ترین قسمت به انتهای بخش مخروطی یا نوک آن وجود دارد (تصویر ۲).

۲- ریتون‌های شاخی شکل:

این ریتون‌ها تشكیل شده اند از یک بخش بلند و مخروطی که قوس بلندی دارد و یاد آور شاخ حیوانات است. اندازه ریتون‌ها متنوع است اما عمده آنها اندازه‌های بزرگ‌دارند. قوسی در انتهای شیب شاخ قرار دارد که در برخی از نمونه‌های کوچک دیده نمی‌شود. در حقیقت در نمونه‌هایی که در انتهای شاخ قوس وجود ندارد، شیب شاخ به آرامی به یک پیکره انتهایی متصل می‌شود. در نمونه‌هایی که قوسی در انتهای شیب شاخ قرار دارد این قوس با زاویه‌ای باز (بیش از ۹۰ درجه) به پیکره انتهایی متصل می‌شود. در ریتون‌های اشکانی که در نسایافت شده اند و نیز سایر ریتون‌های اشکانی که از نقاط مختلف آسیای مرکزی به دست آمده‌اند این زاویه یا وجود ندارد و یا اینکه زاویه‌ای آرام را تشكیل می‌دهد. اما در نمونه‌های ایرانی، به خصوص نمونه‌های مربوط به دوره هخامنشی این زاویه شکل ملموس تری به خود گرفته است. پیکره انتهایی در تمامی ریتون‌ها از قسمت قدامی بدن یک حیوان طبیعی یا تخیلی و یا نیم‌تنه انسانی تشكیل می‌شود (تصاویر ۳ و ۴).

ارتفاع آنها بین ۶۰ سانتی‌متر در بلند ترین تا ۳۰ سانتی‌متر در کوچک ترین نمونه متغیر است. به همین ترتیب قطر دهانه در بزرگ‌ترین نمونه ۱۷ سانتی‌متر و در کوچک‌ترین نمونه ۹-۱۰ سانتی‌متر است. این اندازه‌های متغیر حجم ریتون‌ها را از ۱/۵ لیتر در بزرگ‌ترین تا ۵/۰ لیتر کوچک‌ترین تغییرمی‌دهند (MASSON, 1982, 134-147).

ریتون چیست؟

به طور کلی ارائه تعریفی مشخص برای ظروفی به نام ریتون کار دشوار است. اگرچه برخی از پژوهشگران تعریف مشخص و روشنی از ظروف معروف به ریتون ارائه داده اند اما در هنگام مطالعه و بررسی انواع این ظروف و نیز طبقه‌بندی آنها متوجه می‌شویم که تعریف ارائه شده نمی‌تواند برای تشخیص همه انواع ریتون سودمند باشد. در لغت نامه آکسفورد در تعریف کلمه ریتون نوشته شده است:

"A form of drinking cup often in the form of animal head and having a hole at the bottom", (oxford,2003)

(نوعی از ظروف آشامیدنی که اغلب به شکل حیوان ساخته شده و روزنه‌ای در انتهای دارد).

در دانشنامه ویکی‌پدیا نیز در شرح و توصیف ظروف معروف به ریتون آمده است: "ریتون ظرفی است برای نگه‌داری و نوشیدن مایع، اغلب از آن در مراسم خاص مثل جشن‌های پیروزی استفاده می‌شود. استفاده از ریتون‌ها در ایران باستان بسیار موردن توجه بوده است و از آنجا به یونان وارد شده است" (wikipedia,18/april/2009)

در میان باستان شناسان تعاریف فوق کم و بیش پذیرفته شده هستند. ایدت پرادا در کتاب "هنر ایران باستان" در مورد ریتون می‌نویسد: "کلمه یونانی ریتون از مایع روان گرفته شده است. این کلمه در واقع تنها به ظرفی گفته می‌شود که از آن جریان باریک یک مایع بیرون می‌آبد.

" گیرشمن" نیز شرح ریتون را کم و بیش مطابق تعریف آکسفورد می‌داند و می‌نویسد: "ریتون‌های واقعی آنها می‌هستند که علاوه بر دهانه ظرف سوراخی برای خروج مایع در آنان وجود دارد که در پوزه یاسینه حیوان قرار داده شده است" (گیرشمن، ۱۳۸۷-۲۳۰-۲۱۹).

تعاریف فوق برویژگی خروج تدریجی مایع در ریتون‌ها تأکید دارند. ویژگی مهم دیگر در ظروف معروف به ریتون استفاده از شکل جانوران مختلف در ساخت آنهاست. گروهی از محققین تمامی ظروف جانورسان را ریتون می‌دانند (pope, 1937, 367) و (Vandenberg, 1959, 156).

" پرادا " ظروف جانور سان حسنلو را در زیر عنوان ریتون‌ها طبقه‌بندی می‌نماید و گیرشمن نیز به همین ترتیب ظروف بدست آمده از زیویه را در زیر انواع ریتون‌ها طبقه‌بندی می‌نماید. بنابراین طبق نظر کلی محققین ریتون‌ها ظروفی هستند جانورسان که برای نوشیدن مورد استفاده قرار می‌گیرند. روزنه ورود و خروج مایع در ریتون‌ها می‌تواند یکسان و یا متفاوت باشد.

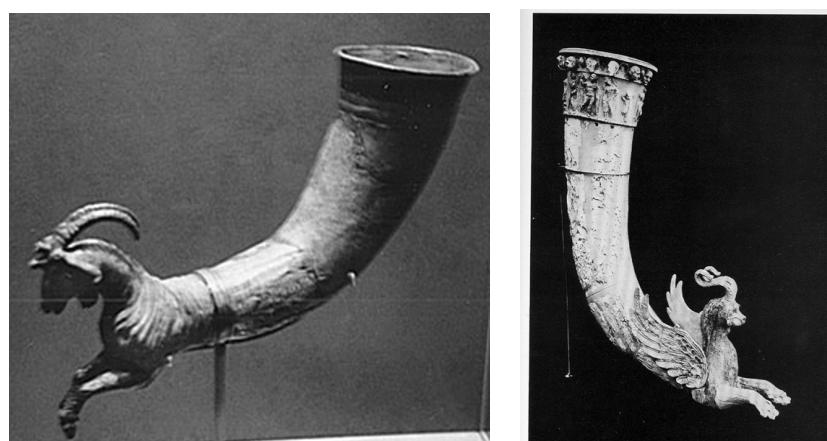

تصویر ۱- ریتون‌های مخروطی یا استوانه‌ی شکل، مربوط به دوره هخامنشی.
ماخذ: (کاتالوگ نمایشگاه برگزیده‌ای از آثار زرین و سیمین، موزه ملی ایران)

الف ب تصویر ۲- ریتون‌های شاخی شکل که با یک زاویه به پیکره انتهایی متصل می‌شوند، دوره بارتی، مربوط به آسیای مرکزی.
ماخذ: (www.scholarsresource.com)

الف ب تصویر ۳- ریتون‌های شاخی شکل که با زاویه‌ای که با زاویه ای به پیکره انتهایی متصل می‌شوند، الف- هخامنشی، ب- ماد.
ماخذ: (www.kvasimirdimov.com)

الف ب تصویر ۴- ریتون‌های شاخی شکل، اشکانی، الف- بدست آمده از نسا، ب- مربوط به آسیای مرکزی
(The Parthian Rhytons of Nisa, 1982)
ماخذ:

تصویر ۵- چند نمونه ریتون کوزه‌ای شکل، شمال ایران، حاشیه دریای خزر، هزاره دوم و اول قبل از میلاد.
ماخذ: (www.asia.si.edu)

در گروه دوم ریتون‌های مخروطی، ریتون با یک زاویه به قسمت قدامی بدن یک حیوان منتهی می‌شود. حیوانات مورد استفاده در این گروه عبارتند از گاو، بز، قوچ، اسب، گریفین، شیر بالدار و یک نمونه منحصر به فرد مرغابی. نیم تنه مورداً استفاده ترکیب‌های متفاوتی را نشان می‌دهند که عبارتند از سرو گردن، سرو گردن و شاخ‌ها، سرو گردن و پاهای حیوان که جمع شده و زیر بدن حیوان قرار گرفته است، سرو گردن حیوان با پنجه هایی که به سمت جلو کشیده شده‌اند.

این گروه از ریتون‌ها به شدت ویژگی‌های هنر بومی را به نمایش می‌گذارد. این شیوه گرایش به سادگی طرح‌ها و بهره‌گیری از الگوهای طبیعی در ساخت، ریتون‌ها را مبدل به نوعی هنر ترکیبی از عناصر آینینی اقوام گوناگون نموده است. مهم ترین نمونه‌های بدست آمده این گروه به دوره هخامنشی متعلق هستند و ردیپ از هنر درباری هخامنشی را به خوبی می‌توان در آنها تشخیص داد. سکون توام با وقار، سرهای خمیده که با قوسی نرم به گردن بر افراشته متصل می‌شوند، چشمان درشت و بارز، نمایش خطی جزئیات و استفاده از فرم‌های ساده برای نشان دادن ماهیچه و اعضای بدن همگی از ویژگی‌های هنر هخامنشی محسوب می‌شوند (گیرشمن، ۱۳۷۰، ۱۰۵).

از هاشورها و اسپیرال‌های مختلف برای نشان دادن جزئیات مو، ریش و یال حیوانات استفاده شده است. در جانوران بالدار شکل بال‌ها به شیوه هخامنشی در سه ردیف منظم به نمایش در آمده است. حیوانات درنده با دهان باز و حالتی خشمگین نشان داده شده اند در حالیکه در چهره حیوانات اهلی آرامش کامل ساکن شده است (پرادا، ۱۳۵۷، ۱۰۵). بدنه اصلی جام‌ها تزیین خاصی ندارد. یک حاشیه پهن بر روی لبه جام مشخص شده است. این حاشیه پهن ساده و بدون هرگونه تزیین رها گردیده و یا با نقش گل نیلوفر آبی تزیین گردیده است. بر روی تعدادی از ریتون‌ها از شیار‌های تزیینی ساده‌ی مقعر به صورت افقی برای تزیین استفاده شده است. جنس اغلب این ریتون‌ها فلزی است و از فلزات آهن، مفرغ، نقره و طلا در ساخت آنها استفاده شده است. چند نمونه ریتون سفالی نیز در میان ریتون‌های فلزی دیده می‌شوند.

۲- ریتون‌های شاخی شکل:

تاكید بر شکل شاخ‌مانند را باید از مشخصات ویژه این گروه از ریتون‌ها محسوب نمود. هنگامی که این ریتون‌ها را با توجه به ارائه بی‌شمار شاخ‌گوزن و گاو در هنر بیابان‌گردان اوراسیایی بررسی می‌کنیم بهوضوح روشش می‌شود که شاخ‌گوزن در مراسم مذهبی اقوام مختلف طی هزاران سال قبل از دوره تاریخی نقش بسیار مهمی داشته است. در هنرهایی ها و نیز بخش شرقی دشت اوراسیایی اهمیت نمادین آن بیش از سایر نقاط بوده است ولی در میان اقوام مختلف ساکن در این مناطق این علامت به طور اخص از مشخصات هنر سکایی است. حتی در میان بیابان‌گردان

۳- ریتون‌های کوزه‌ای شکل

این ریتون‌ها به شکل حیوانات مختلف ساخته شده‌اند. بخش اصلی ریتون در حقیقت تنه حیوان است که حجم شده و تغییر شکل یافته است. بر روی پشت حیوان لوله‌ای قرار دارد که روزنه ورود مایع است. روزنه خروج مایع جایی در بخش پیشین ریتون، داخل دهان لوله‌ای شکل حیوان، بر روی گلوبی حیوان و یا قسمت پیشین ریتون بر روی سینه حیوان قرار گرفته است. در این گروه از ریتون‌ها پاهای حیوان می‌تواند به عنوان پایه‌های آن مورد استفاده قرار گیرد. البته تعدادی از انواع ریتون‌های کوزه‌ای فاقد پایه و یا هر نوع سطح اتکا می‌باشند. به نظر می‌رسد این دسته از ریتون‌های فاقد پایه بر روی پایه‌های فلزی نگه‌داری می‌شده‌اند (تصویر ۵).

شكل و تزیینات در ریتون‌ها

در تعریف لغوی ریتون ذکر گردیده که ریتون‌ها ظروفی جانورسان هستند. بنابراین تعریف شکل کلی ریتون‌ها به فرم حیوانات مختلف است ولی نوع ترکیب حیوان با توجه به ساختار ظرف تغییر می‌یابد.

۱- ریتون‌های مخروطی یا استوانه‌ای شکل :

در این گروه از ریتون‌ها همانگونه که پیشتر ذکر گردید نوک مخروط به شکل سریک حیوان تبدیل شده است. حیوانات مورد استفاده عبارتند از بز، قوچ، اسب و گوزن. ساخت و پرداخت جزئیات بر روی این سرها کاملاً به شیوه‌های بومی هنر ایران صورت گرفته است. چشم‌ها درشت و برجسته هستند. شاخ‌ها یا به سوی عقب کشیده شده اند و یا به شکل یک قوس چرخشی زیبا (اسپیرال) یاد آور شاخ قوچ نر هستند سطح این شاخ‌ها همه جا با هاشورهای منظمی تزیین شده است. تمامی برجستگی‌های صورت حیوان به طور دقیق و منطبق با واقعیت نمایش داده شده اند. محل بینی، سوراخ‌های بینی، پوزه حیوان و دهان آن با دقت فراوان مشخص شده است. گوش‌ها برجسته‌اند و حتی جزییاتی همچون یال، موی بزها و افسار اسب‌ها نیز بوسیله هاشور‌های متنوع یا حلقه‌های کوچک و ظریف به نمایش در آمده‌اند. سکون و وقار حاکم بر هنر ایران به خوبی در کلیت سر و صورت حفظ شده است. هیچ گونه نمایشی از حالت‌های خشم و هیجان و یا درنده‌گی را نمی‌توان در چهره‌ها مشاهده نمود.

بدنه اصلی و یا همان بخش مخروطی شکل فاقد تزیین خاصی است. استفاده از شیار‌های موازی و مقعر را می‌توان تنها نمونه تزیین مورد استفاده بر روی برخی از بدنه‌ها دانست. علاوه بر این در تعدادی از ریتون‌های مربوط به دوره هخامنشی، روی لبه دهانه از نقش گل نیلوفر آبی برای تزیین استفاده شده است.

وحشی بودند ولی برخی شان نیز به انسان کمک می کردند. داستان نبرد آنها با لپیت ها و ربایش زنان آنان بسیار معروف است" (پاکبان، ۱۳۷۸، ۹۸۶).

استفاده از پیکره های انسانی نیز در دوره اشکانی متداول بوده است. این امر را بایستی به اختلاط فرهنگی و هنری پارتیان با هنر و فرهنگ هلنی مرتبط دانست. بویژه آنکه این قبیل ریتون ها نیز از مراکزی همچون نسا بدست آمده اند. در چند نمونه از ریتون های نسا پیکره انتهایی الهه ای مونث را نشان می دهد که پوشیده و یا نیمه برهنه با وقار کامل ایستاده است. به طور حتم نمایش زنان برهنه در هنر ایران سابقه چندانی ندارد، در حالیکه هنر هلنی آنکه از پیکره های مونث و برهنه است.

اما در مورد پیکره الهه مونث در ریتون های نسا نظرات متعددی وجود دارد. نزدیک ترین تصور به موجودیت واقعی این الهه مونث بالدار می تواند "نیکه" (Nike) و "تیخه" (Tyche) است (MASSON, 1982, 133-4).

یکی دیگر از اشکال بسیار مور توجه بعنوان پیکره انتهای نیم تنه گوزن است. استفاده از نیم تنه گوزن را می توان در ریتون های مشاهده نمود که از نقاط مختلف آسیای مرکزی بدست آمده اند. زندگی اقوام ساکن در آسیای مرکزی وابسته به چارپایانی بود که تکیه گاه اقتصادی آنها به شمار می رفت؛ و به همین سبب اشیای خود را با تصاویر چارپایان و جانوران می آراستند و چون دارای قریحه زیبایی شناسی بودند تمایل به مشاهده حیواناتی داشتند که در پیرامون آنها می زیستند.

"گوزن از آغاز در میان طوایف سیری مورد پرستش واقع می شد و تا زمان سکاها بخش اعظم اهمیت مذهبی کردن خود را از دست داده بود ولی احتمال می رود که اعتقاد مربوط به انتقال روح متفقی به جهان دیگر توسط گوزن هنوز به طور کامل در اوراسیا در سراسر هزاره اول متداول بوده است" (بهزادی، ۱۳۷۳، ۱۵۷).

استفاده از شکل گوزن در وضعیت نشسته در حالتی که ساق های او زیر بدنش جمع شده و کف سم هایش به خوبی پیداست نشان از چاپکی حرکات طبیعی دارد. اینگونه نشان دادن حرکت ها و حالت ها در هنر اقوام ساکن در آسیای مرکزی از ویژگی های برجسته و متمایز به شمار می رود.

به جز پیکره انتهایی انواع تزیینات به کار رفته بر روی ریتون های شاخی شکل نیز تنوع فراوان و چشمگیری را به نمایش می گذارند. در ریتون های اشکانی و نمونه های بدست آمده از نسا همچنان می توان تاثیر هنر هلنی را به خوبی مشاهده نمود. گروه دوازده گانه خدایان المپی را بایستی مهم ترین تزیین به کار رفته بر روی ریتون های اشکانی نسا دانست. در باور یونانیان باستان خدایان مستقر بر قله المپ، در مرز میان مقدونیه و ساحل دریای اژه بودند. این خدایان دوازده گانه به ترتیب اهمیت عبارتند از: زئوس، پوئنیدون، هفایستوس، هرمس، آرس، آپولون، هرا، آتنا، آرتمیس، هستیا، آفرودیته، دمتر. بازی های قهرمانی المپیک

پراکنده و اقوام کوچک و نامشخص نیز غالباً شاخ گوزن مقدس را وسیله ای برای ابراز عشق ذاتی هنری خود کردند (بهزادی، ۱۳۷۳، ۱۶۰-۱۶۳). در تمامی این ریتون ها بخش های متفاوتی را می توان مشاهده نمود. یکی از مهم ترین قسمت هادر ریتون های پیکره انتهایی در ریتون است.

پیکره انتهایی عموماً به شکل قسمت قدامی بدن یک حیوان ساخته شده است.

انواع مختلف حیوانات طبیعی از جمله بز شاخدار یا بدون شاخ، قوچ، اسب، فیل، شیر، گربه وحشی، گوزن نر، حیوانات تخیلی مانند اسب بالدار، شیر بالدار، گریفین، فیل بالدار، انسان- اسب و در نهایت تعدادی پیکره انسانی مونث و مذکور به عنوان پیکره انتهایی در ریتون ها استفاده شده اند.

پیکره های انتهایی در ریتون های شاخی شکل تحت تاثیر سبک غالب در ساخت ریتون تغییر ماهیت یافته اند. به طور مثال در ریتون های شاخی شکل که در داخل ایران تولید شده اند به طور عمدۀ از حیوانات اهلی ویا بومی مثل بز، قوچ، اسب و یا شیر و گربه وحشی استفاده شده است. استفاده از حیوانات دیگر مانند فیل بالدار یا بدون بال چندان عجیب نیست. بر اساس گزارش های اسکندر ارتش هخامنشی از فیل ها به ارتش سلوکیه است و گزارشات متعددی از انتقال این فیل ها به ارتش سلوکیه وجود دارد (Polybius, 2002, 34). همچنین وجود تصویر فیل بر روی سکه هایی که "مقدس" خوانده می شدند و در واقع سکه هایی بودند مربوط به مراسم خاص و وقایع مهم به خوبی بیانگر اهمیت این نقش مایه در هنر پارتی است (Demorgan, 1929, 143).

حیوانات تخیلی را می توان هم بر ریتون های ایرانی و هم بر روی ریتون هایی مشاهده نمود که خارج از ایران و در نسا یافت شده اند. گریفین یا شیربال موجودی است ترکیبی با سر و بدن شیر و بال های عقاب، در ریتون های اشکانی دو شاخ و یا سردارد، سطح شاخ های اساسه است و یا با تزیینات اسپیرال شکل پوشیده شده است. دهان باز است و زبان و دندان ها دیده می شوند. گوش ها به سمت جلو کشیده شده اند. استفاده از ترکیب دو حیوان گوشتخوار را می توان از قرن سوم قبل از میلاد در شرق مشاهده نمود (Herzfeld, 1976, 257). با این حال گریفین با بدن شیر، بال ها و شاخ ها در هنر هخامنشی از قرن ششم قبل از میلاد دیده شده است. در نقش بر جسته های تخت جمشید صحنه های جنگ شاه با حیوانات مختلف دیده می شود. در یک مورد موجودی تخیلی را نشان می دهد که بسیار شبیه به گریفین های به کار رفته در ریتون های نسا است. این موجود ترکیب شده از بدن شیر، سر و بال های عقاب، پاهای عقاب، دم عقرب و یک شاخ منحنی بر روی پیشانی دارد (Herzfeld, 1976, 257).

در ریتون های نسادر چند مورد می بینیم که از پیکره انتهایی اسب (ستورها) در انتهای ریتون استفاده شده است. ستورها در اساطیر یونانی موجوداتی هستند با دستان و بالاتنه انسان و پاهای و پایین تنه اسب که در کوه های تسالی^۱ می زیستند. عموماً

بدنه ریتون‌های شاخی شکل بدست آمده از نقاط مختلف آسیای مرکزی از حیث تزیینات متنوع تر هستند، پیچک‌هایی در هم تابیده، برگ درخت مو و یا سایر اشکال گیاهی پر تحرک و پر پیچ و تاب، بدنه اینگونه ریتون‌ها را مزین ساخته‌اند. به طور کلی ریتون‌هایی که تحت تاثیر هنر اقوام ساکن در آسیای مرکزی شکل گرفته‌اند چه در پیکره انتهایی و چه در تزیینات بدنه از سرزندگی و تحرک چشمگیری برخوردار هستند. پارت‌های آسیای مرکزی، بعضی از جنبه‌های محلی یعنی جنبه‌های آسیای مرکزی را مانند نشان دادن حرکت در هنر اقتباس کردند. شاید آنها زیبایی حرکت را در میان ببابانگردان سکایی مشاهده کردند و به کار گرفتند" (بهزادی، ۱۳۷۲، ۵۰).

۳- ریتون‌های کوزه‌ای‌شکل:

شکل و تزیینات این گروه از ریتون‌ها بسیار ساده است. این گروه از ریتون‌ها اغلب از جنس سفال ساخته شده‌اند. در ساخت شکل حیوانات دقت زیادی به کار گرفته نشده است و همین امر تشخیص نوع حیوان را در اغلب موارد با مشکل مواجه می‌سازد. حیوانات استفاده شده عبارتند از گاو، بز، اسب، مورچه خوار و پرندۀ. حالت‌های خاصی از شادی و فرح بخشی در ساخت سر حیوانات لحظه شده است که نوعی طنز فانتزی را در ذهن تداعی می‌نماید تزیین استفاده شده بر روی بدنه این ریتون‌ها تشكیل شده است از نقاشی‌های ساده و ابتداعی با نقوش هندسی محدود نظیر هاشور، ضربدر، مثلث و خطوط عمودی و افقی.

به افتخار اینان برگزار می‌شد" (پاکباز، ۹۸۱، ۱۳۷۸).

اغلب این خدایان را می‌توان به راحتی تشخیص داد چرا که بوسیله یک ویژگی ظاهری برجسته متمایز شده‌اند. ترتیب قرارگیری آنها در کنار هم نیز به صورتی است که می‌توان ارتباطهای آنها را با یکدیگر تشخیص داد. به طور مثال زیوس میان برادرش پوسیدون و همسرش هرا قرار گرفته است. با این حال تصاویر این خدایان بر روی ریتون‌ها با ویژگی‌های هنر محلی - شرقی نمایش داده شده‌اند. مهم ترین این ویژگی‌ها عبارتند از: به کار گیری صورت‌های یکسان و شبیه به هم، اندام‌های یک‌اندازه و هماهنگ، لباس‌های شرقی، صورت‌های گرد با چشمان گشوده و ابروهای بهم پیوسته، چانه‌های گرد و پرچسته، بینی‌کشیده و دهان کوچک و نیز استفاده از زیور آلات برای تزیین پیکره‌های منتهی. بر روی لبه افریز این ریتون‌ها ردیفی از سردیس‌ها را برای تزیین به کار گرفته‌اند. استفاده از سردیس در هنر اشکانی امری جدید محسوب می‌شود و نمونه‌های آن را می‌توان در کاخ هنرا بر روی دیوارها مشاهده نمود.

در تعدادی از ریتون‌های نسا بر روی بدنه تزیینات گیاهی مانند شکل درخت مو، خوش‌انگور، پیچک‌ها و برگ‌کنگر استفاده شده است. ریتون‌های شاخی شکل ایرانی بدنه ساده‌ای دارند. معمولاً سطح بدنه صیقلی بوده بدون هرگونه تزیین خاصی رها شده است. در هرکجا که میل به تزیین دیده شده، بدنه را تنها با شیارهای مقعر عمودی یا افقی مزین ساخته‌اند.

نتیجه

خرز، بیشتر در خاک شوروی سابق، ریتون‌ها نمایانگر هنر اقوام کوچ نشین این مناطق هستند. پیکره انتهایی در این ریتون‌ها سرزندگ و پر تحرک است و این انرژی حتی در تزیینات گیاهی روی بدنه اصلی ریتون‌هم به چشم می‌خورد.

اما ریتون‌هایی که از نقاط دورتر همچون نسا و دور ارزوپوس بدست آمده‌اند نوعی تاثیر هنر هلنی را چه در پیکره‌های انتهایی (با به کارگیری نیم‌تنه‌های انسانی بر همه) یا موجودات تخیلی غربی مثل انسان-اسب (و چه در تزیینات روی بدنه اصلی ریتون نشان می‌دهند. در این گروه بدنه اصلی با شاخصه‌های هنر هلنی مثل پیکره خدایان المپی، سردیس‌های تزیینی یا حتی نقش یونانی برگ مو و تاک تزیین شده‌اند.

بررسی و مطالعه ریتون‌ها نشان می‌دهد که ریتون‌های ایرانی با توجه به محل ساخت دارای ویژگی‌های ظاهری متفاوتی هستند. گروهی از ریتون‌ها که از نقاط داخلی ایران بدست آمده‌اند، اغلب به شکل مخروطی یا استوانه‌ای شکل ساخته شده‌اند و ابعاد بزرگی ندارند. همواره زاویه‌ای میان پیکره انتهایی و جام مخروطی یا استوانه‌ای ریتون وجود دارد. پیکره‌های انتهایی در ایران به شکل حیوانات بومی و محلی بوده مولفه‌های هنری ایران همچون سکون و آرامش را به نمایش می‌گذارند.

ریتون‌هایی که از نقاط شمالی ایران و مجاور دریای خزر بدست آمده‌اند ساده و خمره‌ای شکل هستند، قادر تزیینات خاص بوده و فرمی دارند. امادر خارج از مرزهای ایران و نقاط حاشیه‌ای دریای

پی‌نوشت‌ها:

۱ مشرق جبال پند جلگه حاصل خیز وسیع و زیبای تosalی قرار گرفته است؛ رودخانه پنه در این سرزمین جاری است که کوههای المپ و اوسا و پلیون را قطع کرده به دریا می‌ریزد، این رودخانه در مسیر خود دره عظیم و هولناکی را به وجود آورده که از لحاظ دفاعی اهمیت خاصی دارد و مانند تنگه کرت و ترمومپیل در طول تاریخ نقش مهمی به عهده داشته است (بهمنش، ۱۳۷۱، ۵).

فهرست منابع:

- بهرزادی، رقیه (۱۳۷۲)، قوهای کهن در آسیای مرکزی و فلات ایران، موسسه چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، تهران.
- بهمنش، احمد (۱۳۷۱)، تاریخ یونان قدیم، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، تهران.
- پاکباز، روین (۱۳۷۸)، دایره المعارف هنر (نقاشی، پیکره سازی و هنر گرافیک)، فرهنگ معاصر، تهران.
- پرادا، ایدت (۱۳۵۷)، هنر ایران باستان (تمدن‌های پیش از اسلام)، دانشگاه تهران، تهران.
- گیرشمن، رمان (۱۳۷۰)، هنر ایران در دوران ماد و هخامنشی، مترجم عیسی بهنام، وزارت فرهنگ و آموزش عالی، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
- گیرشمن، رمان (۱۳۷۸)، ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه محمد معین، ثالث، تهران.

De Morgan , J. (1923-1926) ,*Manual de numismatique Oriental*, Paris, France.

Herzfeld , Ernest (1976), *Iran in the ancient East*, Paris, France.

Masson,M.E.(1951) , *The North-East limits of Parthian state*, KSIMK, XXXVIII.

Masson,M.E.(1982) , *The Parthian Rythons of Nisa*, Casa Editrice Le Lettre Licoso Commissionaria Sansoni.

Polybius(2002), *Universal History*, book XI , Cambridge University Press.

Pope, Arthur Upham ,(1977), *Survey of Persian art: from prehistoric times to the present*, ySoroush Press, Tehran.

Simpson(A.X.S.C),*The Oxford English Dictionary XIII* ,second edition, London.

Vandenberghe, Louis(1959), *Archeologie de l'Iran ancient*, Brill Academic Publishers,france.

www.burtelby.com/61/roots/IE493.HTML viewed at 18/April/2009.

www.en.wikipedia.org/wikii/rhyton viewed at 18/April/2009